

Şəbnəm Şükür qızı Mustafayeva ⁷

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PASSİVİN MÜQAYİSƏLİ-TƏHLİLİ

Giriş. Mövzunun aktuallığı: Alman və Azərbaycan dillərində feilin cümlənin formalaşmasındakı əhəmiyyəti çox böyükdür. Feilin cümlə quruluşundakı rolu nəzərə alınaraq, digər nitq hissələrinə nisbətən daha çox fərqli olduğu qəbul olunur. Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, Alman dilinin qrammatikasının ən işlək konstruksiyalarından birinin də passiv hesab olunduğunu əminliklə qeyd etmək olar. Alman dilində “Aktiv” və “Passiv” Azərbaycan dilinə feilin “məlum” və “məchul” növü termini kimi tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, dilçilikdə feilin növ kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə müqayisəli formada daim araşdırılan mövzulardan olmuşdur. Feilin məchul növü, onun strukturu, semantikasi ən zəruri tədqiqat mövzularından olmuşdur. Həmçinin, germanistikada passivlə bağlı yüzrlərlə məqaləyə, tədqiqatlara, elmi işlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin passivin hər iki dildə müqayisəli şəkildə araşdırılmasına az hallarda rast gəlinir. Beləliklə, passivin daha dərinlən araşdırılması məqsədilə, hər iki dilin qrammatik qaydaları müqayisəli - təhlil əsasında tədqiq olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, passiv cümlə konstruksiyası alman dilçiliyində də çox geniş yayılmışdır. Buna misal olaraq aşağıdakı nümunələri göstərmək olar.

A) Konstitusiyə. Für Versammlungen unter freiem Himmel kann dieses Recht durch Gesetz oder auf Grund eines Gesetzes beschränkt werden. (Gg Art8) [11].

Açıq havada keçirilən toplantılar üçün bu hüquq qanunla və ya qanuna əsasən məhdudlaşdırıla bilər.

B) Macallələr. Der Wohnsitz wird aufgehoben, wenn die Niederlassung mit dem Willen aufgehoben wird, sie aufzugeben. (BGB §7) [12].

Müəssisə onu tərk etmək niyyəti ilə ləğv edildikdə yaşayış yeri ləğv edilir.

C) Müqavilələr. Bedeutet “Frachtführer” jede Person, von der oder in deren Namen ein Frachtvertrag mit einem Absender abgeschlossen worden ist [13].

“Daşıyıcı” yükəndərən tərəfindən və ya onun adından daşıma müqaviləsi bağlanmış istənilən şəxs deməkdir.

Ümumiyyətlə, passiv konstruksiyası alman qrammatikası üçün ən aktual mövzulardandır. Lakin Azərbaycan dilində bu cümlə konstruksiyasına, rus və alman dillərindən fərqli olaraq o qədər də geniş yer verilmir. Həmçinin, alman dilində passivin əvəzetmə formalarını daşıyan cümlə konstruksiyaları Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha aktualdır. Onların struktur və semantik xüsusiyyətləri əsl passiv konstruksiyaları ilə müqayisə edilir. Buna daha çox bədi əsərlərdə rast gəlmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Müqayisəli - təhlil metoduna əsaslanmaqla alman və Azərbaycan dillərində passivin oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması, onların “Əli və Nino” əsərindəki nümunələrlə araşdırılması tədqiqatın elmi yeniliyi hesab olunur.

Əsas hissə. Feil istər alman istərsə də, Azərbaycan dilçiliyinin nüvəsini təşkil edir. Cümlədəki bitkin fikrin ifadə olunmasında və cümlənin düzəlməsindəki rolu böyükdür. Feil əsas kateqoriyalarından biri də növ kateqoriyası hesab olunur. Feilin növ kateqoriyası ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar, məqalələr mövcuddur.

Alman dilçiliyində isə “passiv” anlayışı Azərbaycan qrammatikasında “məchul növ” hesab olunur. Passiv hər bir dildə fərqli şəkildə meydana çıxır. Bunun əsas səbəbi isə, hər bir dilin özünəməxsus daxili quruluş və prinsipləri olmasıdır.

Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi olaraq feilin beş növü müəyyən edilmişdir: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq, icbar [4, 177]. M.Hüseynzadə, məlum növü aktiv, passiv növü isə məchul hesab edir [4, 178].

Alman dilində Passiv analitik üsulla yəni, “werden” köməkçi feildən və feilin Partizip II formasından düzəlir. Məsələn:

1. Die natürlichen Grenzen des europäischen Kontinents **werden** im Norden vom Polarmeer, im Westen vom Atlantischen Ozean und im Süden vom Mittelmeer **gebildet**. (Präsens) [8, 5].
2. Dann **wurden** die Speisen **weggebracht**, kleine Teetassen mit schweren, dunklem Tee **wurden gereicht**. (Präteritum) [8, 15].
3. Eine christliche Kirche kann doch nicht vor Christus erbaut **worden hat** (Perfekt)
4. Um halb fünf schenderte ich, immer noch in großer Gymnastikgasse, die Festungsgasse zur Strandpromenade hinab, dann nach rechts am Gouvernementspalais vorbei, zum Garten, der mit so ungeheurer Mühe in der wüsten Erde Bakus **angelegt worden war**. (Plusquamperfekt) [8, 26].
5. Das Buch **wird** von mir **gelesen** (Futur I)

Yuxarıdakı nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, alman dilində Passiv formasının müxtəlif zamanlarda müxtəlif cür düzəlir. Hər biri konkret qrammatik qaydalara əsaslanır. Aşağıdakı strukturdan istifadə etməklə hər hansı bir Aktiv cümləni Passivdə vermək mümkündür.

Präsens **werden + PII**

Präteritum **wurden + PII**

Perfekt **sein + PII + worden**

Plusquamperfekt **waren + PII + worden**

Futur I **werden + PII + werden**

⁷ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı yusifovasebnem1@gmail.com

Azərbaycan dilində isə məchul növ morfoloji (sintetik) üsulla, -ıl, -ın, -n şəkilçilərinin köməyi ilə düzəliş və burada işi icra edən qrammatik cəhətdən məlum olmur. Məsələn: *Məktub yazıldı, kitab oxundu* [2, 290]. Yəni, Azərbaycan dilində məchul növ feillər, təsirli feillərdən düzəliş. Təsirli feil, məchul növün şəkilçisini qəbul etdikdə təsirsiz olur. Məsələn: yazmaq- yazılmaq, oxumaq- oxunmaq və s.

Müasir alman dilində passivin iki növü qeyd olunur: 1) Das Zustandpassiv (Azərbaycan dilinə tərcümədə “vəziyyət passivi” kimi qeyd olunur) 2) Vorgangspassiv (Azərbaycan dilinə tərcümədə “ proses passiv” kimi qeyd olunur). Zustandpassiv və Vorgangspassiv arasındakı əsas fərq, Vorgangspassiv icra olunan hərəkətin prosesini təsvir edir, Zustandpassiv isə hərəkət prosesi tamamlandıqdan sonrakı vəziyyəti təsvir edir. Bununla yanaşı, Vorgangspassiv *werden* köməkçi feili və *partizip II* ilə düzəliş. Lakin, Zustandpassiv *sein* köməkçi feili və *partizip II* formasından düzəliş.

Vorgangspassiv: Das Fenster wird geöffnet

Zustandpassiv: Das Fenster ist geöffnet

Cümlə tərkibində yalnız mübtəda və xəbər verilsə, işi görən bildirilmirsə bu iki üzvlü passiv hesab olunur [3, 192]. Belə cümlə quruluşu həm alman həm də azərbaycan dillərində çox yayılmışdır.

Auf Abscheron wird viel Erdöl gewonnen.

Abşeronda çox neft əldə edilir.

In Aserbajdschan wird viel Baumwolle bebaut.

Azərbaycanda çoxlu pambıq becərilir.

Yuxarıdakı misallarla iki üzvlü passiv verilmişdir, çünki bunların tərkibində yalnız mübtəda və xəbər verilir. İş görən isə bildirilmir. Bundan başqa, əsas fikri cəlb edən neftin çıxarılması və pambığın becərilməsidir. Lakin, bu o demək deyildir ki, bu işləri icra edən məlum deyil. Əgər iki üzvlü passiv cümləni genişləndirərək, işi icra edənə də əlavə etsək belə cümlə quruluşu “üç üzvlü passiv” adlanır [3, 193].

Auf Abscheron wird von den Arbeitern viel Erdöl gewonnen.

Abşeronda fəhlələr tərəfindən çoxlu neft əldə edilir.

In Aserbajdschan wird von den Bauern viel Baumwolle bebaut.

Azərbaycanda kəndlilər tərəfindən çoxlu pambıq becərilir.

Bu quruluşa “üç üzvlü passiv” ona görə deyilir ki, bunların tərkibində işi icra edən alman dilində önlüklü tamamlıq, Azərbaycan dilində isə “tərəfindən” sözü əlavə edilmiş tamamlıq şəkildə verilir.

Alman dilində “üç üzvlü passiv” göstəricisi yalnız von və durch önlüyü hesab olunur. Bu önlüklərlə yanaşı, mit, in, bei, seitens kimi bir sıra başqa önlüklərlə də göstərilə bilər. Lakin hər birinin cümlədə işlənməsi spesifikdir. Belə ki, von önlüyü işin təşəbbüsçüsünü, səbəbkarını (der Urheber), durch önlüyü vasitəni və ya vasitəçini, mit önlüyü isə aləti (das Werkzeug, das Instrument) göstərməyə xidmət edir [6, 234]. Bir qrup müəlliflər tərəfindən də yazılmış alman dilinin qrammatikasında da bu fikir eyni ilə verilmişdir [7, 144-145].

Die Landwirtschaft des Landes wird durch die Technik stark entwickelt.

Ölkənin kənd təsərrüfatı texnika vasitəsilə çox inkişaf etdirilir.

Hərəkətin səbəbkarı hərəkəti açıq-aşkar törətmirsə, yaxud qeyri-ixtitarı törədirsə, bu zaman durch önlüyü istifadə olunur. Lakin səbəbkar hərəkəti açıq-aşkar törədirsə von önlüyü istifadə olunur. Die Stadt wurde von feindlichen Bomben zerstört. Şəhər düşmən bombaları ilə dağıldı.

Aparadığım araşdırma nəticəsində və bədii əsərlərin azərbaycan dilinə tərcüməsini qarşılaşdırarkən, əminliklə qeyd etmək olar ki, Passiv cümlələr çox zaman Azərbaycan dilinə Aktiv yəni, məlum növ kimi tərcümə olunur.

Sie wurden zwar regelmäßig von einem Amtsarzt untersucht.

Onlar bələdiyyə idarəsinin həkimi tərəfindən müntəzəm müayinə edilirdilər.

Nəticə. Alman və Azərbaycan dillərində feilin zəngin kateqoriyaları vardır. Bunlardan biri də, növ kateqoriyası hesab olunur. Alman dilində olan “Aktiv” və “Passiv”i Azərbaycan dilinin qrammatikasında “məlum” və “məchul” terminləri ilə ifadə etmək olar. Alman dilində Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox passiv cümlə konstruksiyalarına rast gəlinir. Bu, heç də Azərbaycan dilinin qrammatikasının kasadlığına dəlalət etmir. Lakin hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 2018, 224 s.
2. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 2007, 538 s.
3. Elmira H. Alman dilinin qrammatikası (yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş) II nəşr, Bakı, 2009, 288 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili III hissə, Bakı, 2007, 278 s.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, 374 s.

Alman dilində:

6. Arssenjew M.G., Gassielwitsch E.W. Grammatik der deutschen Sprache, Moskau, 1962, 427 s
7. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig 1980, 488 s.
8. K.Said. Ali und Nino, Berlin 1937, 253 s

İnternet resursları:

9. <https://studyliflix.de/deutsch/aktiv-und-passiv-3623>
10. <https://andreaneuhaus.de/wann-benutzt-man-in-passivsuetzen-von-und-durch/>
11. <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BjNR000010949.html>
12. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/
13. https://www.ccr-zkr.org/files/conventions/cmni_en.pdf

Açar sözlər: Dil, qrammatika, feil, məlum, məchul.

Ключевые слова: Язык, грамматика, глагол, активный залог, пассивный залог

Keywords: Language, grammar, verb, active, passive.

Xülasə

Məqalə “Alman və Azərbaycan dillərində passivin müqayisəli təhlili” mövzusu, “Giriş”, “Əsas hissə”, “Nəticə”, “İstifadə edilmiş ədəbiyyatdan” ibarətdir. Məqalədə, Alman dilində passiv yaranmasından (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılışdır. Burada, Azərbaycan dilində olan feilin növləri haqqında məlumat verilmiş, ancaq əsasən feilin məlum, məchul növü işıqlandırılmışdır. Alman dili ilə müqayisədə passiv növ konstruksiya Azərbaycan dilində azlıq təşkil edir. Bu da Azərbaycan dilinin dilin spesifik dil qaydaları ilə əlaqədardır. Yəni, bir qayda hər bir dildə müxtəlif şəkildə özünü büruzə verir. Məqalədə geniş formada, passivin düzəlmə qaydası, cümlədə işlənmə yerləri göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşqlı olmasına zəmin yaradır. Hər iki dilin, oxşar cəhətləri olduğu kimi fərqli cəhətləri də mövcuddur. Çətin dil olmasına baxmayaraq, Almaniyanın özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkənin dilinin də yaxından öyrənməsinə həvəs yaradır.

Резюме

Статья «Сравнительный анализ пассива в немецком и азербайджанском языках» состоит из «Введения», «Основной части», «Заключения», «Справочной литературы». В статье ведется открытая дискуссия о формировании пассива в немецком языке (по сравнению с азербайджанским языком). Здесь представлена информация о типах глаголов азербайджанского языка, но в основном выделены известные и неизвестные виды глаголов. По сравнению с немецким языком конструкции пассивного типа в азербайджанском языке составляют меньшинство. Это связано со специфическими языковыми правилами азербайджанского языка. То есть в каждом языке одно правило проявляется по-разному. Кроме того, сравнительное пояснение, данное в ясной форме на азербайджанском языке, создает основу для большей понимания статьи. Оба языка имеют как сходства, так и различия. Несмотря на то, что это сложный язык, преобладание уникальных положительных качеств Германии побуждает людей внимательно изучать язык этой страны.

Summary

The article "Comparative analysis of the passive in German and Azerbaijani languages" consists of "Introduction", "Main part", "Conclusion", "Referenced literature". In the article, there is an open discussion about the formation of the passive in the German language (in comparison with the Azerbaijani language). Here, information is provided about the types of verbs in the Azerbaijani language, but mainly the known and unknown types of verbs are highlighted. Compared to the German language, passive type constructions are a minority in the Azerbaijani language. This is related to the specific language rules of the Azerbaijani language. That is, one rule manifests itself in different ways in each language. Also, the comparative explanation given in a clear form in Azerbaijani language creates a basis for the article to be more understandable. Both languages have similarities as well as differences. Despite the fact that it is a difficult language, the predominance of Germany's unique positive qualities encourages people to study the language of this country closely.

Elmi rəhbər: fil.f.dok. Əliyeva Mətanət Xıdır qızı